

angelus manus elevat versus aram, quæ locatur in orbe medio inter orbés laterales. Super ipsam aram collocatur codex gemmis dives, qui refert sacrum Evangeliorum librum, sub quo procidit stratum, et sub strato pulvinar deponitur, visum a parte antum lateris levi. Pone pulvinar extolluntur rondo cum pugna (x una, ex altera vero parte, antea: notissima passionis Dominicæ instrumenta. Post codicem subgritur crux duplex nuncupata Hierosolymitana, Patriarchalis, Apostolica, et communiter Græca. Morem hujus symbolicæ aræ habemus penes Græcos sequioris ætatis, similemque aram conspeximus in musivo cathedralis Torcellanæ, et etiam in tabula lignea inaurata sæculi xiv, quæ asservatur in sacrario canonicorum basilicæ majoris Tarvisii. Aliqua tamen in his diversitas notatur ab antiquioribus symbolicis aris remotioris ætatis, ut videre licet apud Ciaconium et Ciampinium in musivis Sanctæ Mariæ majoris de Urbe, et Sanctæ Mariæ in Cosmedin Ravennæ, quæ spectant id v et vi sæculum. De cultu evangelicorum librorum super aras ad instar libri a Joanne apostolo visi egimus alio loco.

In quarto et quinto orbibus ad medietatem laminæ exstant imagines sancti Petri apostoli et sancti coepostoli Pauli cum litteris A. ΠΕΤΡΟΣ Α. ΠΑΥΛΟΣ. Demum ad oram laminæ inferioris tres aliæ cælantur orbés, ex uno latere sanctus Marcus A. ΜΑΡΚΟΣ, ex alio sanctus Lucas A. ΛΟΥΚΑΣ; in medio angelus, stans et nudum globum sinistra tenens, dextera autem premens aliquid, quod clare non apparet ob laminæ corrosionem, appositis litteris Ο ΑΡΧΑΓΓΕΛΟΣ ΓΑΒΡΙΗΛ, archangelus Gabriel. Repetitionem protome et litterarum archangeli Gabrielis, et omissionem imaginis ac litterarum archangeli Raphaelis deputamus errori artificis, remque credimus carere mysterio.

In tabula eburnea a præfata lamina argentea comprehensa cælatur imago sancti Georgii Ο ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, qui cruce dextera tenet, sinistram autem excolit pallio coopertam, ut consuevere artifices exprinere in aliis imaginibus antiquis et inferioris ævi, tum Græcis, tum Latinis, et manus pallio obvoluta indicabat vel preces ad Deum fusas, vel quid humili veneratione receptum.

Tegumentum alterum, quo Sacramentarius codex ex parte subjecta clauditur, similem eburneam ta-

bulam retinet in qua conspicitur sanctus Theodorus cum litteris Ο ΑΓΙΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ, cuius manus eriguntur, sed nullo mysterio, nisi artificis arbitrio. Qui artifex cum Græcus esset, duos sibi proposuit ex Græcis sanctos, qui majorem apud eam ecclesiam cultum obtinerent, ideoque frequentiores sunt eorum imagines in picturis et cælaturis græcicis.

In orbe superiori a dextra parte hujus secundæ laminæ visitur sanctus Mathæus cum litteris, Ο ΜΑΘΘΕΟΣ, a sinistra autem sanctus Joannes apostolus et evangelista, appellatus hic Theologus Ο ΙΩΑΝΝΗΣ ΘΕΟΛΟΓΟΣ. Illustrari hinc potest dissertatio Christophori Augusti Heumanni edita Isinaci anno 1715, De titulo Theologi Joanni prophætæ tributo.

Comprehenditur inter hos duos orbés in quadrangulo imago sancti Michaelis globum nudum læva, hastam dextera tenentis. Orbés medii sanctum Jacobum, Ο ΙΑΚΩΒΟΣ, et sanctum Andream, Α. ΑΝΔΡΕΑΣ, et duo postremi ad infimam oram; sanctum Bartholomæum, Ο ΒΑΡΘΟΛΩΜΑΙΟΣ, exhibent et sanctum Simonem, Ο ΣΙΜΩΝ, recipientes in medio alterum orbem cum imagine sancti Nicolai magni, Ο ΝΙΚΟΛΑΟΣ, qui æque apud Græcos summa veneratione colitur. Nil præterea in his imaginibus peculiari animadversione dignum, si excipiatur quod apostolis, evangelistis, confessoribus et martyribus præponitur consueta signa (A) Α. ΑΓΙΟΣ, nimirum SANCTUS, quæ tamen in his tegumentis denegatur archangelis.

Artificium operis totum Græcicum est, quod constat ex ipsis litteris Græcis; temporibus enim mediis et sequioribus musiva, picturæ, cælaturæ, cæteraque id genus Græcorum erant opera, cum artes in Italia miserandum in modum vel perissent, vel rudes admodum forent. Musiva ducalis basilicæ Marcianæ Venetiarum, alia cathedralis ecclesiæ Torcellanæ, et plurima Romana ære impressa græcitate olent, imo græcissima sunt. Refloruere postea artes in Italia sæculo xv. Quare ante hoc sæculum fabrefactæ fuere laminæ hactenus a nobis explicatæ; imo si examini subjiciatur forma characterum græcorum in duabus eburneis tabellis, qui oblongi potius sunt quam rotundi, ad sæculum antecedens xiv, vel ad finem xiii possunt hæc tegumenta referri, cum characteres græci anteriorum sæculorum ad majorem rotunditatem et extensionem forent expressi. Sed jam ad alteram Cl. V. Turcii præfationem accedamus.

VETUS SACRAMENTARIUM

Nunc primum editum ex codice membranaceo sæculi xi et observationibus ac notis illustratum a Cl. V. Octavio Turcio, canonico perinsignis collegiatæ ecclesiæ Pyrensis.

OCTAVII TURCII OBSERVATIONES PRÆVIÆ.

Jam tum, humanissime lector, cum animum ad illustrandum contuli Acta beati Dominici Loricati, quæ, ut in votis erat, jam sunt absoluta ac typis etiam vulgata, munus illud spectavi quam maxime, ut ea omnia, quæ illorum decori, beati viri gloriæ, atque eruditionis amatoribus usui esse possent simul congererem. Ut primum igitur perlatum mihi est in Sanctæ Annæ castri Frontalis San-Severinatis diocesis parochiali ecclesia missalem librum servari, ipsumque sub episcopalibus signis clausum concurrentium populorum cultui quotannis exhiberi, qui ad usum fuerat olim sanctissimi viri Petri Damiani; ac ab eodem postmodum beato Dominico Loricato ad usum Suaviciensis monasterii seu qui dono datus, juxta veterem continuatamque

Dincolarum traditionem, episcoporum etiam San-Severinatum litteris firmatam, me operæ pretium facturum censei, si tam venerabile vetustatis monumentum e tenebris eruerem, illiusque exemplar ad sacræ liturgiæ incrementum vulgandum curarem. Consilia hæc mea probavit Dionysius Pieraugustinus, felix memoriae episcopus, præclarissimus, meque insuper ad opus exsequendum incitavit. Litteris exinde datis parochio Frontalis mandavit præsul apprimè humanissimus, ut fractis signis codicem mihi mitteret traderet exscribendum; prout incunctanter fecit, qui hic idem est quem tuis oculis subjicio, additis quibusdam meis animadversionibus, quas opportune inserendas judicavi.

Vix autem sacrum codicem e custodia protuli

cum primo intuitu ex ipsismet tegumentis unum esse apprehendi ex iis sacris diptychis, quæ docti viri veterumque rerum studiosi, si forte reperiant, uti pretiosissimos thesauros deosculantur, ac magnum quid se reperiisse putant: Diptychon siquidem generatim loquendo nihil aliud est quam *duæ plicatiles tabellæ apte ad recipiendas sculpturas seu scripturas*, ut belle definit cl. Negelein in sua dissertatione *De diptycho consulari et ecclesiastico* (§ 3, p. 3), suamque etymologiam ab eadem Græca voce, quæ *duplex* sonat, ducere tradit in altera sua dissertatione super diptychis eruditissimus Joannes Andreas Schmidt (p. 3). Kusterus (*De diptych.*) itidem censet quemlibet librum gemina comperimenta diptychon posse vocari, quamvis interior ejus pars pluribus contet foliis seu tabellis, et hujusmodi nomenclaturam pendera magis dicit ab hoc duplici tegumento quam a numero paginarum seu tabellarum, quæ ibi continentur. Pretiosiora diptycha erant aurea, argentea, eburnea, et cedrina, et hæc quidem varia. Omissis illis quæ ad rem non faciunt, quæque a laudatis viris Negelein et Schmidt recensentur, illa tantum memorare juvat, quæ sacra et ecclesiastica appellabantur. Hæc sacras præferebant imagines, variæque sanctissimæ religionis nostræ symbola, concludebantque libros sacros et divinos. Erat enim prisca illis temporibus erga sacros codices, et missales libros præsertim ac evangeliarum maximus cultus et reverentia. In capitulari Caroli Magni, ex consilio Aquisgranensi decretum fuit *ut missales libros scriberent cum omni diligentia perfecta ætatis viri*. Quod observat cardinalis Bona (*Rerum liturg.* lib. 1, c. 25, n. 10). Hoc præsertim studio detinebantur monachi, excubendo sacros libros, et operam præterea dabant, ut extrinsecus etiam libros illos, quanto poterant ornatu ditarent. Idem honor Evangeliorum libris præstatur, ideoque in antiquo Fontanellensi Chronico statutum legimus: *Quatuor evangelia in membrano purpureo ex auro scribere jussit Romana littera* (c. 16).

Hujusmodi membranæ purpureis argenteis litteris exaratum lectionarium cum tegumento eburneo refert Cangius in suo Glossario (L. II, p. 513). In bibliotheca itidem Vaticana codex asservatur, qui Evangelia continet sanctorum Lucae et Joannis, cooperatus diptycho eburneo, cujus una tantum mediæta superest, ubi inculpti apparent Christus Dominus, cum geminis sibi assistentibus angelis, et sancti tres Magi cum Herode loquentes, natoque Domino munera offerentes, ut per epistolam monuit cardinalis Quirinus dominum de Boze (epist. 24); diptycho pariter eburneo operatas fuisse epistolas sancti Pauli ad divi Maximini cœnobium apud Treviros servatas refert Wiltenius in Appendice ad Diptychon Leodiense. Hinc credimus morem in Ecclesia viguisse ubique receptum sacros libros vel codices, ad divinum cultum designatos, uti sunt missalia, evangelia et alia hujusmodi, variis ornamentis auro vel argento vestiendi, ipsasque librorum paginas extrinsecus inaurandi. Sacramentarius codex noster Suaviciniensis duobus tegumentis argenteis affabre elaboratis cooperitur, in quibus depictæ conspiciuntur plures imagines angelorum, apostolorum, evangelistarum et sanctorum Græcæ Ecclesiæ, cum lemmatibus pariter Græcis.

Liber est membranaceus et omnino integer, characterem clarum et prægrandem exhibens. Paginas habet, una et altera tantum aliquantulum corrosis, perpolitæ, nec usu ullo vitio consumptas aut sedatas. Quæ omnia antiquissimi erga illum cultus habitæque non vulgaris diligentia sunt indicia. Numerantur in eo paginae 126 in quibus continentur præfationes, missarum orationes, canon ad consecrationem aliquæque preces; dignus propterea, ut inter nobiliora diptycha recenseatur.

Nunc ad tempora, quæ forte sacer hic codex scriptus fuit, transeo. Antiquitati undecimi seculi

A quo vixit sanctus Petrus Damianus, omnia cogitavi. Propinquiora vero tempora habeo ab invocatione facta in litanis, quæ leguntur in ordine ad dandam pœnitentiam, sancti Widonis, quem non alium puto, nisi celeberrimum Pomposianum abbatem, cujus precibus sanctus Petrus Damianus, cum adhuc in Avellanensi cœnobio degeret alumnus, ad illius monasterii se contulit cœnobitas instructus. De Widonis glorificatione fidem facit ipsimet sanctus Petrus in epistola ad Henricum archiepiscopum Ravennatem, ubi memorat Romaldum, sive Romualdum Camerinensem, amicum Rombyonensem, seu ut melius legit Philippus Bonarota (*Dict. sacr.* p. 28), *Rambonensem, Widonem Pomposianum, Firmanum Firmensem* aliosque plures sanctorum fastis ascriptos, more illorum temporum. Cum autem certum sit sanctum Widonem ad Deum evocasse in suburbanis Parmæ, anno Domini 1046, ut et cetera Vita ab anonymo cœvo conscripta et relata a Melonio in Actis sanctorum ordinis sancti Benedicti. (Sæc. vi, p. 509), ecce tempus propitium, quando liber noster scriptus est, post annum scilicet 1046, quo diem supremum obiit sanctus Guido, et ante annum 1060, quo juxta meam hypothesin, quæ sequuntur Annalium Camaldulensium scriptores, vita cessit sanctus Dominicus Loricatus, cui a Damiano liber datus dono est. Quod si, uti rationabiliter consonum, non sit credendum sanctum Widonem ipso suo emortuali anno sanctorum fastis ascriptum, imo vero nonnihil temporis intercessisse, eadem ratione qua ab obitu sancti Romaldi quatuordecim anni ad ipsius glorificationem intercesserunt, licet ipso Damiano; quod si insuper conjicere liceat monasterium eremi Suavicinii montis circa annum 1049 fuisse constructum, ibique sanctum Dominicum Loricatum priorem ab eodem Damiano eremi fundatæ designatum, post hujus eremi constructionem, et non antea beatus Dominicus libri nostri missalis possessionem assecutus est putandus, circa annum 1050.

Certum insuper est hunc sacramentorum librum totum esse monasticum, et ad monachos Benedictini ordinis spectare, tum ab ipsa missa sancti Benedicti et a peculiari ejus transitu præfatione, tum a geminis orationibus in ordine ad induendum monachum, ubi secunda oratione legitur: *Precamur te, Domine, ut intercedente beato Benedicto confessore tuo, hinc famulo tuo cui habitum sanctæ religionis imponimus*, etc. Idipsum constat ex litanis in ordine ad dandam pœnitentiam, in quibus invocantur plures sancti monachi Benedictini; atque ab illorum et ab invocatione præsertim sancti Apollinaris, cujus sacrum corpus in Classensi basilica requiescit, qui ceteris martyribus, post sanctum Clementem papam præfertur, vel ipsimet Classensi Ravennati monasterio, vel alteri ejusdem ordinis et Classensi subjecto, hujus libri usum non dubitaverim ascribere. Tale fuit olim iudicium Petri Pollidorii viri eruditissimi cui accedit opinio præclarissimi præsulis Auximani et Cingulani Pompeii Compagnonii. Argumenti fidem adauget missa quam habemus in dedicatione ecclesie post festum diem sancto Marco sacrum, et ante natalitia sancti Joannis Baptistæ. Porro dedicatio basilicæ Classensis Sancti Apollinaris celebratur quatuordecima die mensis Maii, ideoque prope diximus librum hunc missalem ad Classense cœnobium spectasse, et a monachis Classensibus primum sacro Petro Damiano, ab hoc vero sancto Dominico Loricato dono datum.

Sacramentarii hujus initium sumitur a præfatione communi, et procedit ad totam missam, in honorem omnium sanctorum pro vivis et defunctis. Quæ præcedunt, quæque subsequuntur missæ, præfationes et preces diverso characterem scriptæ nihil aliud sunt quam geminæ appendices; eruditorum tamen iudicio et Sartii præsertim Camaldulensis doctissimi præsulis harum rerum peritissimi, quorum oculis

lographum ipsum subjecimus, eodem undecimo Aculo scriptæ.

Habet quælibet missa tres tantum orationes; una quæ dicitur *Collecta*, altera quæ vocatur *sesta*, postrema quæ *postcommunione* appellatur. Ilectarium, quibus in missa utimur, primum aurem fuisse Gelasium norunt omnes rerum ecclesiasticarum scriptores, et antiqua monumenta evinunt, ut scribit Franciscus Pagius in Breviario manorum pontificum sub Gelasio (num. 13). Non hemus hic neque introitum, neque gradualia, nec epistolæ, nec evangelia, non denique offerria et versiculos post communionem. Quamobrem spicari non immerito possum hunc sacramentarium librum missis duntaxat inserviisse sollempnibus, in quibus celebrans olim recitabat tres illas et prostantes orationes, prefationem et canonem, reliqua ministri cantabant. Duos siquidem sacramentarios libros ecclesias in missæ sacrificio olim surpassæ dicendum; alterum plenarium dictum, nem Leo IV tenendum esse præcepit in qualibet ecclesia (hom. 13, *De cura pastorali*): *Missale plenarium*, inquit, et *lectionarium*, et *antiphonarium* naqueque ecclesia habeat; et forte illud est missale plenarium, quo nunc sacerdotes utuntur ad privatis missas celebrandas, plenarium ideo appellatum, via quidquid in lectionariis et antiphonariis libris eorsim continetur, collectum ibi est, et plene repetitur; et alterum ejusdem generis cum nostro, pro sollempnibus tantum missis assignatum, ultra quem etiam lectionarium, in quo epistolæ et evangelia, et antiphonarium, ubi introitus, gradualia, offertoria et versiculi post communionem continerentur, essent comparanda.

Ut autem hujus vetusti moris veritas magis clarescat, memoria repetendum est, sanctum Gregorium Magnum ex his psalmis, quos Cælestinus papa alternatim ante missam cantandos decreverat, aliquos selegisse versiculos pro introitu et responsorii, alios pro offertorio et communione, aliosque in unum concessisse librum, quem antiphonarium nuncupavit, Gregorianum propterea di-

ctum, et a piæ memoriæ cardinali Thomasio typis vulgatum. Quia vero nonnullæ ex illis antiphonis, quæ post epistolam dicuntur, in eminentiori loco cantari solebant, ad quem per gradus cantores ascendebant, vocatæ sunt graduales, ut sentit cardinalis Bona (lib. II, cap. 3, n. 4) contra quosdam, qui censent sic appellatos a gradibus altaris.

Olim pariter tam epistolæ, quam evangelia cantabantur semper in ambone seu pulpito, et evangelia quidem altiori loco, epistola inferiori ex præscripto Romani ordinis. Libri vero, ubi epistolæ et evangelia continebantur, lectionaria sunt appellati, quorum unum titulo *comitis* jussu Damasi compaginavit Hieronymus.

Lectionaria alio nomine passionaria vocabantur, in quibus acta etiam sanctorum et eorum martyris erant scripta. Libri in quibus exaratæ erant epistolæ canonicæ, epistolaria dicebantur; ex iis unum Desiderius abbas Casinensis, inde summus pontifex Victor III, ornatum voluit *gemmis tabellis, argentea una, aurea altera*, ut in Chronico Casinensi legitur (lib. III, cap. 3). Erat et liber evangeliorum evangeliarium vocatum, erga quem is fuit apud fideles cultus et honor, ut testibus Baronio et Bona, quoties generalia concilia habebantur, sub regali solio in medio Patrum assessorum poneretur.

Reliquæ preces, quæ in missæ sacrificio dicuntur, et hic desiderantur, velut *Kyrie eleison, Gloria in excelsis, Symbolum apostolicum*, aliæque orationes ante canonem et ante communionem, scriptæ forte erant in illis tabellis, quæ juxta morem hodiernum in altari sunt positæ ante oculos celebrantis, quasque legunt episcopi, aliique episcopalia jura habentes legit modo ex libro, quem vulgo canonem vocant.

Tandem animadverto missalem hunc librum in pluribus convenire cum sacramentario sancti Gregorii quamvis frequentes varietates observentur C juxta undecimi sæculi usum. Quicquid vero notum dignum in missali reperi, suis infra locis breviter appono.

VETUS SACRAMENTARIUM

Nunc primum editum.

In Dei nomine. Amen. Hæc est copia publica cujusdam perantiqui Missalis charta membranacea manuscripti paginarum centum viginti sex, longitudinis unciarum tredecim, latitudinis novem cum dimidio, cooperiti in fronte et in suis fibulis ex serico gausapine viridis coloris cum tegumentis ex laminis argenteis auro linitis et concinne relevatis cum quibusdam parvulis imaginibus figuræ orbiculatæ hinc inde dispositis, circum quas quidam Græci characteres apparent, in quorum medio conspiciuntur quædam aliæ imagines ex ebore pariter relevatæ et sculptæ, ebene circumductæ prout apparent delineatæ in sequenti et altero folio appposito, in principio et in fine præsentis copię, in interiori vero tegumentorum parte ex tela serica omnino integra cooperitis coloris pariter viridis, tenoris sequentis videlicet.

(1) IN FESTIVITATE SANCTI STEPHANI PROTOMARTYRIS. D

✠ Æterne Deus. Beati Stephani Levitæ simul et

martyris natalitia recolentes, quod fidei, quod sacræ militiæ, quod dispensationis et castitatis egre-

(1) Harum trium præfationum in hac priori Appendice scriptarum mentio fit in nis. Consuetudinibus Sancti Germani a Pratis, sub quarum fine hæc leguntur apud Martene (*De antiq. monach. rit.* lib. II, cap. 4, n. 29): « Sequitur videre, quando dicatur præfatio in vigilia Natalis Domini, in die ad tres missas, in Natali sancti Stephani, sancti Joannis evangelistæ, nec non sanctorum Innocentium. »

Nostra pro sancto Stephano est omnino singularis, non enim repetitur in aliis sacramentorum libris a Thomasio editis, nec in Gregoriano Pamelii, non

denique in libris de antiqua Ecclesiæ disciplina a Martene editis.

Alteræ sancti Joannis reperitur in libris sacramentorum studio Menardi et Pamelii vulgatis (t. III, col. 10, p. 551), quorum auxilio nostræ præfationis defectus supplentur.

Præfatio in die sanctorum Innocentium habetur sola sine missa vel sine oratione in corpore nostri missalis libri. Notandum est hujus festivæ diei institutionem excedere tertium sæculum. Origenes enim, qui hoc sæculo floruit, sermonem habet de